

MARIE VICHROVÁ

PEDAGOG V TOTALITNÍCH REŽIMECH 20. STOLETÍ¹ AN EDUCATIONALIST IN TOTALITARIAN REGIMES OF THE 20TH CENTURY

Úvod

V historii Československa se brzy po sobě vystřídaly dva totalitní režimy – počátkem čtyřicátých let nacistický a od konce čtyřicátých do konce osmdesátých let komunistický režim. Stalo se tak, že mnozí lidé, kteří se hlásili k demokratickým odkazům tzv. první republiky a Tomáše G. Masaryka, zažili dva režimy, které se je jako své kritiky a odpůrce snažily odstranit z veřejného života. Školství se, jako specifická a důležitá oblast veřejného života, těšilo zvláštní „pozornosti“ totalitních režimů.

Tento článek o životě a díle pedagoga Cyrila Stejskala v totalitních režimech 20. století, který vychází z mé bakalářské práce, je drobným příspěvkem k dějinám české pedagogiky 20. století v oblasti, která je dosud jen velmi málo zpracovaná a veřejnosti známá.

Kdo byl Cyril Stejskal

Český pedagog, pedolog a psycholog Cyril Stejskal se narodil 31. 12. 1890 ve Štarnově u Olomouce. Po studiích na olomouckém gymnáziu začal v roce 1910 studovat na Karlo-Ferdinandově univerzitě filosofii a klasickou filologii. Jeho profesory byly takové osobnosti české vědy jako František Drtina, Otakar Kádner, Tomáš G. Masaryk, Antonín Haveroch či František Čáda, který předurčil jeho profesní život, když ho ustanovil svým asistentem a přivedl ho i do Ústavu pro výzkum dítěte. Byl to Čáda, kdo Stejskala přivedl k otázkám výzkumu a měření dětské inteligence, oblasti Stejskalova celoživotního zájmu.

Kromě učitelské praxe na pražském gymnáziu vedl Stejskal s Josefem Hendrichem *Věstník pedagogický* a přednášel v rámci Pedagogické akademie a Školy

¹ Příspěvek vychází z bakalářské diplomové práce Cyril Stejskal: Pedagog v totalitních režimech 20. století obhájené v roce 2006 na Ústavu pedagogických věd FF MU.

vysokých studií pedagogických². Jedním z vrcholů jeho kariéry se stal rok 1936, kdy byl jmenován ředitelem nově vzniklého Zemského pedagogického ústavu při Zemském ústředí péče o mládež v Praze³. Když se v roce 1938 na Karlově univerzitě habilitoval v oboru pedagogika, byl již uznávaným odborníkem v oboru dětské pedagogie a psychologie.

Ve své vědecké práci se Stejskal soustředil na výzkum dětské inteligence a diagnostiku a péči o postiženou a znevýhodněnou mládež. Snažil se najít co nejlepší způsoby výběru dětí na jednotlivé typy škol tak, aby odpovídaly jejich fyzickým a psychickým možnostem. Zaměřil se i na příčiny neprospěchu žáků, které viděl především v nevyhovujících sociálních podmínkách dítěte. Nápravou pro něj byla komplexní sociální péče nejen o dítě, ale o celou rodinu.

Svůj celoživotní výzkum zamýšlel vydat v souborné práci s názvem *Dětská inteligence*. Vzhledem k pohnutým historickým i osobním událostem byl nakonec vydán pouze první díl s podtitulem *Pokus o syntesu jedné kapitoly z pedagogické psychologie. Povaha inteligence a metody jejího výzkumu* (Stejskal, 1934). Další dva díly o ontogenezi inteligence a diferenciaci v žákovské inteligenci a pedagogických důsledcích psychologických poznatků na školskou organizaci již nevyšly.

Za protektorátu

Vytvořením Protektorátu Čechy a Morava a zánikem samostatného Československa nastalo jedno z nejmutnějších období českých dějin i školství. Cíle a obsah výchovy začali určovat nacisté, kteří chtěli, zjednodušeně řečeno, z českého národa vychovat národ dělníků pro Říši, nikoli kriticky myslící svobodné občany. Došlo ke změně učebních plánů a osnov, revizi učebnic apod. Školství bylo zcela přeorganizováno. Měšťánská škola byla prohlášena za výběrovou, střední školy byly rušeny, vysoké školy pak byly uzavřeny úplně (Mátej, 1976, s. 371).

Po uzavření českých univerzit se docent Cyril Stejskal vrátil na své mateřské gymnázium v Praze, kde začal znovu vyučovat filozofii a latinu. Ve svých hodinách filozofie často hovořil o Masarykovi, k jehož demokratickým ideálům a odkazům se po celý život hlásil. Svého přesvědčení a svých zvyků se nezřekl ani za heydrichiády, kdy byla popravena řada učitelů, kteří s nacistickým režimem nesouhlasili a svůj postoj vyjádřili v mnoha odbojových skupinách. Fakt, že jako bývalému vysokoškolskému učiteli Stejskalovi hrozilo zvýšené riziko zatčení, mu nezabránil, aby se v odbojové organizaci Petiční výbor Věrní zůstaneme zaměřil na vypracování návrhu školské reformy, která měla po válce upravit vysokoškolské vzdělání učitelstva.

² Tyto dvě instituce vedené Otakarem Kádnerem měly učitelům nahrazovat vysokoškolskou přípravu.

³ Ústav svou činností navazoval na původní Čádův Ústav pro výzkum dítěte. Zajišťoval podporu a péči pro znevýhodněné a úchylné děti a mládež ze všech českých zemí. Byl jako nadbytečný zrušen k 31. 12. 1938. Po válce na jeho činnost navázal Sociodiagnostický ústav.

Jako jedna z nejnebezpečnějších protektorátních činností se pro Cyrila Stejskala ukázala být činnost odpovědného redaktora *Věstníku pedagogického*. I když ani Věstník se nevyhnul nucenému přetiskování nacisty dodaných článků a dalším vnějším zásahům, byl v porovnání s *Osvětou* na nacistické ideologii nezávislým pedagogickým časopisem, který si zachovával svoji odbornou úroveň. Jeho redakci tvořili kromě Stejskala Josef Šimek a Josef Hendrich.

Redaktoři se za války museli vypořádat především s cenzurou. Kromě té úřední se v roce 1942 objevila i cenzura ve Školním nakladatelství, v jehož rámci Věstník vycházel. Ta začala určovat nejen to, jaké články budou vycházet, ale také to, kdo je bude psát. Články, které kriticky hodnotily situaci ve školství na územích pod nacistickou nadvládou, byly nemilosrdně seškrťávány či zcela vyřazeny. Například Stejskalův článek o školské politice Slovenské republiky byl jako naprosto nevhodný a plný nářek vyřazen z tisku. Určitou nezávislost si Věstník přece jen dokázal zachovat. Objevovalo se např. kladné hodnocení práce Williama Sterna či manželů Bühlerových nesouhlasících s nacistickou pedagogikou a ideologií.

Zásahů do obsahu Věstníku postupem času přibývalo, ale cenzoři stále nebyli spokojeni. Redaktorům se dařilo „propašovat“ do obsahu kritické nářky na protektorátní školství. Cenzor Školního nakladatelství Wilhelm Neumann a zástupce ministra osvěty Emanuela Moravce Josef Willinger redaktorům několikrát vyhrožovali, že pokud Věstník nebude více proněmecky orientován, mohlo by to být považováno za velezradu a lidé, kteří by se jí dopustili, by mohli být nemilosrdně odstraněni.

Nátlak na redaktory se stupňoval. Neumann se kvůli neutrálnímu, v jeho chápání velezrádnému, způsobu vedení časopisu rozhodl podat na Hendricha a Stejskala trestní oznámení, pokud by nezměnili způsob své dosavadní práce. Na to mu všichni tři redaktoři oznámili, že se raději vzdají svých funkcí. Neumann jim cynicky sdělil, že by si tím podepsali cestu na Pankrác, protože odchod kohokoli z redakce by byl považován za sabotáž proti Říši.

Koncem roku 1943 byly všechny pedagogické časopisy Školního nakladatelství zrušeny a nahradil je proněmecký *Vychovatel v Čechách a na Moravě*. Stejskal s kolegy se tak zbavil nebezpečí, které jim jako redaktorům zodpovědným za obsah Věstníku hrozilo. Paradoxně až po skončení války přinesla redaktorská činnost za protektorátu Šimkovi, Hendrichovi a Stejskalovi skutečné trestní oznámení a následné řízení, a to v souvislosti se šetřením o jejich národní spolehlivosti a bezúhonnosti za války.

Cesta k zatracení

Po skončení války, když začala složitá cesta k obnově a modernizaci československého školství, začal Stejskal znovu přednášet na Vysoké škole pedagogické v Praze, v Chrudimi dokonce vedl její pobočku, aktivně se zapojil do tvorby návrhů na vznik pedagogických fakult pro vysokoškolské vzdělání všech učitelů, vrátil se na Filozofickou fakultu Karlovy univerzity a od roku 1946 učil i na Pedagogické fakultě.

Kvůli poválečnému nedostatku profesorů⁴ byla s některými již habilitovanými docenty zahájena řízení o udělení titulu mimořádného profesora, mezi jinými i s Cyrilem Stejskalem. Jeho řízení však záhy skončilo na mrtvém bodě. Bylo totiž zahájeno také jiné řízení – před Očistnou komisí pro veřejné zaměstnance.

Jako ostatní veřejně činní lidé i Stejskal musel podstoupit vyšetřování o národních a politické spolehlivosti za války. Osvědčení o spolehlivosti obdržel od Závodní rady Filozofické fakulty Karlovy univerzity. Proto pro něj musel být dopis od Očistné komise pro veřejné zaměstnance⁵ překvapením. Komise totiž měla na základě stížnosti Ministerstva školství prošetřit jeho postoje k okupačnímu režimu. Podkladem se staly jeho činnost a články ve *Věstníku pedagogickém*. I přes dobrodzání důvěryhodných svědků byl uznán vinným proviněním se proti národní cti a odsouzen ke snížení platu o 20 % na dva roky.

Proti rozsudku se Stejskal se odvolal k Vrchní očistné komisi. Ta ho i na podkladě odborného posudku Otakara Chlupa, jenž se vyjádřil, že redakce *Věstníku* za protektorátu odváděla záslužnou práci, kterou nikdo jiný vykonávat nechtěl, zbavila všech obvinění. Jenže to byl již únor 1948 a kola osudu se opět otočila.

Pedagog a komunismus

Únor 1948 byl předznamenán krizí československého demokratického režimu a sílícími pozicemi komunistické strany. Když v únoru převzali komunisté vládu v zemi, byly provedeny změny ve všech oblastech společnosti. Ve školství pak převážila naprostá orientace na Sovětský svaz. Alespoň náznak opatření: byla zavedena jednotná škola, výběrové školy byly zrušeny, celkově bylo opět školství, s nadsázkou řečeno, vedeno k výchově dostatečného množství kvalifikovaných dělníků.

Aby rozsáhlé změny ve společnosti proběhly hladce, byly, kromě lidových milicí, zřízeny tzv. akční výbory. Jejich úkolem bylo provést očistu veřejného života a potlačení reakce, tzn. odstranit z veřejného života veškeré odpůrce komunistické strany. Ve školství se vylučovali učitelé i studenti⁶. Mezi těmi, kteří ze škol museli odejít, byl i univerzitní docent Cyril Stejskal, kterému byl navíc odebrán titul docenta pedagogiky.

⁴ Kromě decimace profesorských sborů nacisty se na nedostatku profesorů podílelo i zakládání nových vysokých škol a fakult, kam někteří stávající profesori přecházeli.

⁵ Řízení před Očistnou komisí bylo jednou z možností, jak se komunisté zbavovali pro ně nepohodlných lidí. Při poválečném hledání nacistů, kolaborantů a zrádců národa docházelo, a mnohdy zcela záměrně, k omylům. Způsoby, jakými sílící komunistická strana odstraňovala z veřejného života byť jen potenciální odpůrce, byly různé. Stačilo jen naznačit, že někdo souhlasil či podporoval nacisty, a jeho pověst byla navždy zničena. K těmto štvavým kampaním byl využíván stranický tisk, jako např. *Tvorba – Týdeník pro kulturu a politiku*, kde Mojmir Břítva uveřejnil sérii článků, které tím nejhorším způsobem hanily vědce, jež se hlásili k demokratickým odkazům první republiky – ekonoma Jana M. Novotného, právníka Bohumila Nýdla, historika Zdeněka Kalistu, pedagoga Cyrila Stejskala.

⁶ Např. hromadné vylučování na Právnické fakultě Masarykovy univerzity, která byla známá svými liberálními názory, bylo předzvěstí jejího uzavření v červnu 1950.

Na Stejskalovo vyloučení z univerzity reagovala část studentů jeho semináře dopisem, v němž žádali návrat tohoto „povolaného odborníka“. Z neznalosti věci a v dobré víře se odvolávali i na to, že Stejskal je přesvědčený stoupenec Masarykův. Jejich žádost nebyla nic platná a Cyril Stejskal se na univerzitu již nikdy nevrátil.

Podruhé se nuceně vrátil na své mateřské gymnázium v Dušní ulici. Jeho útrapy však neskončily. Jako mnoho dalších nepohodlných pedagogů byl trestán častým překládáním ze školy na školu, akční výbory příslušných škol proti němu popuzovaly jeho kolegy, ale i některé starší studenty. V únoru 1950 byl bývalý univerzitní docent Cyril Stejskal poslán do předčasného důchodu.

Komunistickému režimu však nestačilo, že Stejskalovi bylo znemožněno vyučovat na všech typech škol a publikovat odborné články. V rámci hledání třídního nepřítelů, který byl komunisty nalezen v tzv. buržoazním odborníkovi⁷, byl Cyril Stejskal v roce 1951 v politickém procesu obviněn a odsouzen za velezradu na 16 let vězení. Jeho velezrada spočívala v tom, že svého přítele Josefa Macka⁸, který chtěl odejít ze země, seznámil se skupinou, která mu odchod umožnila.

Starý a vážně nemocný muž, morálně však nezlomený, několik let putoval po československých věznicích. Netrpěl jen on, ale celá jeho rodina. Dětem nebylo dovoleno studovat, veškerý majetek byl rodině zabaven, a to včetně rozsáhlého archivu, ve kterém Stejskal po léta shromažďoval své vědecké poznatky. Rodina byla v rámci akce „B“ vystěhovávána do pohraničí⁹.

Když byl Stejskal v roce 1959 předčasně propuštěn, odstěhoval se za rodinou do nuceného vyhnanství v Novém Městě pod Smrkem, kde ho občas navštěvovali jeho bývalí žáci, například Zdeněk Matějček.

Koncem šedesátých let se společenská situace v Československu pozvolna uvolňovala a zdálo se, že dojde na nápravu křivd z padesátých let. V rozhlase i v televizi se začaly objevovat zmínky o Cyrilu Stejskalovi a jeho záslužné práci v Zemském pedagogickém ústavu. Sám Stejskal dokonce vypracoval pro Ministerstvo školství memorandum o způsobu vedení Ústavu a jeho práci s problémovou mládeží. Také dopis od děkana Filozofické fakulty Jaroslava Kladivý, ve kterém vyjádřil politování nad Stejskalovým nuceným odchodem z fakulty v roce 1948, sliboval mnohé. Bohužel po pražském jaru přišel srpen 1968 a nastala normalizace. Cyril Stejskal, který zemřel 10. 9. 1969, se tak již nedočkal plné právní rehabilitace, která proběhla až v prosinci 1990.

⁷ Buržoazní odborník by se dal podle dobové terminologie definovat jako příslušník inteligence, který se snaží udržet svoji nadvládu nad dělníkem a rolníkem, které po celá staletí pomáhal zotročovat.

⁸ Josef Macek (1887–1972) byl sociálně demokratický národohospodář a profesor Vysoké školy ekonomické. Už před válkou se stáhl z veřejného života, ale kvůli společenskému ovzduší a svému permanentnímu sledování se s manželkou rozhodl k emigraci. Za dramatických okolností přešel o Vánocích 1949 státní hranice. Odstěhoval se do USA, kde až do roku 1961 přednášel na pittsburské univerzitě.

⁹ Úkolem akce „B“ bylo odstranit všechny státně nespolehlivé občany a jejich rodinné příslušníky z Prahy a dalších velkých měst.

Závěr

Ve své práci jsem se na příkladu jednoho člověka, na kterého se mělo podle představ totalitních režimů zapomenout, snažila ukázat, jak pedagog, který prosazuje výchovu k občanství a demokracii, výchovu zaměřenou na dítě – tedy ideály, o které se snaží i dnešní pedagogika – může narazit na nepochopení, zavržení a nenávist totalitních režimů, jež vyznávají naprosto jiné hodnoty, jako např. rasovou či třídní nenávist, uniformitu ve výchově apod. Nacistický i komunistický režim přitom při likvidaci svých odpůrců z řad pedagogů postupovaly velice systematicky – od zákazu publikování vědeckých prací, přes zákaz vyučování a omezování jejich osobních a vlastnických práv, v mnohých případech až k jejich fyzické likvidaci.

U Cyrila Stejskala se zejména komunistickému režimu jeho likvidace téměř podařila. Těžce nemocný člověk byl odsouzen na mnoho let do vězení, jeho práce v Zemském pedologickém ústavu byla na dlouhá léta zapomenuta, stejně jako jeho výzkum dětské inteligence. Práce a výzkum možná pozapomenut byl, ale naštěstí ne jeho odkaz. Oldřich Říha, který vedl Sociodiagnostický ústav, navázal na odkaz svého spolupracovníka Stejskala, stejně jako Stejskalovi žáci – Zdeněk Matějček, Josef Langmaier či Marta Kosová. Naštěstí tedy neplatí Stejskalova odpověď na otázku, co považuje za svůj největší neúspěch a zklamání, „že jsem neměl času vychovat republice vědecký dorost pro svůj obor.“

LITERATURA

- KAPLAN, Karel. *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993. 448 s.
- MÁTEJ, Jozef. *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976. 500 s.
- MUSIL, Jiří V. *Cyril Stejskal – život a dílo: Rozvoj péče o mládež v Čechách do okupace*. Olomouc: Společnost J. L. Fischera, 2005. 126 s. ISBN 80–903449–0–9
- PETRÁŇ, Josef. *Nástin dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*. Praha: Univerzita Karlovy, 1983. 406 s.
- SOMR, Miroslav. *Některé směry a snahy o reformu české školy v meziválečném období a české školství za fašistické okupace*. České Budějovice: Pedagogická fakulta v Českých Budějovicích, 1984. 90 s.
- STEJSKAL, Cyril. *Dětská inteligence. Pokus o synthesisu jedné kapitoly z pedagogické psychologie. Povaha inteligence a metody jejího výzkumu*. Praha: Profesorské nakladatelství a knihkupectví, 1934. 373 s.
- ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1983. 382 s.
- Tvorba*, 1948, roč. XVII.
- Věstník pedagogický*, 1926 – 1943.
- VICHROVÁ, Marie. *Pedagog v totalitních režimech 20. století. Život a dílo Cyrila Stejskala (1890 – 1969)*. Bakalářská diplomová práce [rukopis]. Brno, Masarykova univerzita, 2005. 59 s.

Archiv Ministerstva vnitra Praha. Vrchní očištná komise Praha.

Archiv Univerzity Karlovy Praha. Fondy: Akademický senát; Filozofická fakulta – Personální spisy FF a Pedagogická fakulta – Personální spisy PeDF.

Národní archiv Praha. Fondy: Sbor nápravné výchovy a Státní prokuratura.

SUMMARY

The author uses an example of Cyril Stejskal (1889–1969), an important Czech educationalist, pedologist and psychologist, to show how the Nazi and communist regimes in Czechoslovakia persecuted its ideological opponents from among educationalists. The article is based mainly on archive materials and analysis of writings by Cyril Stejskal.